

کارنامه‌ی سیاسی فرهنگی
محمدعلی فروغی

دکتر سید بهرام موسوی

مؤسسه انتشارات عرفان

تهران، ۱۳۹۸

مؤسسه انتشارات عرفان

● کارنامه سیاسی فرهنگی محمدعلی فروغی ● دکتر سیدبهرام موسوی

- حروف چینی: نازنین عطایی ● ویراستاری: حسن یار قاضی زاده
- نمایه سازی: روح الله فرهنگ ● صفحه آرایی: منصوره خلیلی
- طراحی جلد: باسم رسام ● لیتوگرافی، چاپ و صحافی: طیف نگار
- چاپ اول، ۱۳۹۸ ● شمارگان: ۲۰۰۰ ○ قیمت: ۵۴۰۰۰ تومان
- چاپ همزمان در ایران و افغانستان
- حق چاپ در افغانستان و ایران برای ناشر محفوظ است

تهران، خیابان سمیه، بین خ مفتوح و خ رامسر، پلاک ۱۱۸، طبقه سوم، واحد ۶.

تلفن: ۸۸۸۱۱۰۵۳

کابل، چوک دهبوری، چهارراهی شهید، کتاب فروشی موسسه انتشارات عرفان.

تلفن: ۰۰۹۳-۷۹۹۳۴۹۷۲۷

ketaberfan.persianblog.com

ketaberfan@yahoo.com

شابک: ۹۲-۰۰-۶۵۸۰-۶۰۰-۹۷۸

ISBN: 978-600-6580-92-0

فهرست

پیش‌گفتار.....	۹
فصل اول - ساختار اجتماعی ایران و زمینه‌های پیدایی جریان روشن فکری در عصر قاجار.....	۱۵
پیش‌زمینه‌ی تاریخی.....	۱۷
پیش‌قراولان فرهنگی مدرنیت.....	۲۱
جریان روشن فکری در عصر مشروطه.....	۳۳
فروغی به مثابه‌ی روشن فکر.....	۴۳
محمدعلی فروغی، روشن فکر دولتی.....	۴۷
فصل دوم - کارنامه‌ی سیاسی فرهنگی محمدعلی فروغی در دوران قاجار.....	۵۵
شرح زندگی محمدعلی فروغی.....	۵۷
مدرسه علوم سیاسی.....	۶۳
نهیض مشروطیت.....	۷۱
نخستین مجلس شورای ملی ایران.....	۷۷
محمدعلی فروغی و لژهای فراماسونری.....	۸۱
مجلس دوم.....	۸۹
وزارت فروغی.....	۹۷
مجلس سوم.....	۱۰۳
وزارت عدلیه.....	۱۰۹
ایران و جنگ جهانی اول.....	۱۱۳
ایران پس از پایان جنگ جهانی اول.....	۱۱۷
محمدعلی فروغی و هیأت نمایندگی ایران در کنفرانس صلح ورسای.....	۱۲۱
نظری اجمالی به کابینه‌های دوره‌ی غیبت محمدعلی فروغی.....	۱۲۳

۱۴۱ بازگشت فروغی به کشور و وزارت
۱۴۷ محمدعلی فروغی وزیر امور خارجه‌ی اولین کابینه‌ی سردار سپه
۱۵۲ ذکاءالملک فروغی وزیر امور خارجه دومین کابینه‌ی رضاخان
۱۵۷ محمدعلی فروغی وزیر مالیه کابینه‌ی سوم رضاخان
۱۶۳ فصل سوم - کارنامه‌ی سیاسی فرهنگی فروغی در دوران پهلوی اول
۱۶۵ فروغی، نخستین رئیس‌الوزرای رضاشاه
۱۶۹ انتخابات دوره ششم مجلس
۱۷۳ محمدعلی فروغی و تاج‌گذاری رضاشاه
۱۷۹ بحران در روابط ایران و شوروی و سقوط کابینه‌ی فروغی
۱۸۳ مأموریت اروپا
۱۸۹ سفارت ترکیه
۱۹۳ مأموریت جامعه ملل
۱۹۷ فروغی در دولت مخبرالسلطنه هدایت
۲۰۱ نقش فروغی در لغو قرارداد داری و انعقاد قرارداد ۱۹۳۳ میلادی
۲۰۹ نخست وزیری مجدد فروغی
۲۱۳ قتل‌های سیاسی
۲۱۷ اصغر قاتل
۲۱۹ مسافرت رضاشاه به ترکیه
۲۲۱ هیأت عراقی در ایران
۲۲۳ مذاکرات پیمان سعدآباد
۲۲۵ اندیشه‌های ناسیونالیستی - فرهنگی رضاشاه
۲۲۹ برگزاری مراسم هزاره‌ی فردوسی
۲۳۳ تأسیس دانشگاه تهران
۲۳۷ فرهنگستان
۲۴۷ مغضوبان شاه
۲۴۹ حادثه مسجد گوهرشاد و عزل محمدعلی فروغی
۲۵۵ دولت‌های دوران برکناری شش ساله فروغی
۲۵۹ فصل چهارم - فروغی و انتقال قدرت به پهلوی دوم
۲۶۱ سومین دولت محمدعلی فروغی
۲۷۱ تلاش فروغی در تثبیت و تداوم سلطنت پهلوی
۲۷۷ اوضاع اقتصادی کشور مقارن نخست وزیری فروغی
۲۸۵ مجلس سیزدهم
۲۹۱ پیمان سه جانبه

فهرست / ۷

۲۹۹.....	سایر فروغی ها.....
۳۰۵.....	ارزیابی.....
۳۰۹.....	ضمیمه - زندگی سیاسی- ادبی محمدحسین فروغی.....
۳۱۱.....	شرح حال.....
۳۱۹.....	اوضاع عصر ناصری و مظفری.....
۳۲۵.....	ویژگی های روزنامه تربیت.....
۳۲۹.....	منابع.....
۳۳۹.....	فهرست اماکن و اشخاص.....

پیش‌گفتار

یکی از خاندان‌های سرشناس و تأثیرگذار حوزه‌ی سیاست و فرهنگ در ایران عصر قاجار و پهلوی، خاندان فروغی است. سابقه‌ی حضور این خانواده در عرصه‌ی مسائل سیاسی مطابق آنچه در مقالات فروغی (فروغی، ۱۳۵۳: ص ۱) و خاطرات محمود فروغی (فروغی، ۱۳۸۳: ص ۱۴) آمده به اواخر صفویه برمی‌گردد، که یکی از اسلاف این خانواده به نام میرزا ابوتراب در شورای مغان به دعوت نادرشاه برای تصدیق سلطنت او به عنوان نماینده‌ی اصفهان حضور داشته است. هم‌چنین محمد مهدی ارباب اصفهانی؛ پدر محمد حسین فروغی، اندیشمندی نامدار در علم تاریخ، جغرافیا، هیأت، نجوم و مولف کتاب «نصف جهان فی تعریف الاصفهان» بوده و در امر تجارت نیز نامی بلند داشته است. بنابراین نیاکان فروغی اول و دوم، عمدتاً اهل تجارت و دانش بوده‌اند و آن‌چنان که در این نوشتار خواهد آمد، محمد حسین فروغی در عصر ناصری هم به ریاست اداره‌ی انطباعات رسید و هم توانست نخستین روزنامه‌ی غیردولتی را با عنوان تربیت منتشر

سازد که در تنویر افکار عمومی و وقوع انقلاب مشروطه بی‌تأثیر نبود. محمدحسین فروغی و فرزندش محمدعلی فروغی را باید در زمره‌ی روشن‌فکران ایران عصر قاجار و پهلوی به حساب آورد که در شاکله‌ی قدرت و حکومت و پیدایی حوادث مرتبط با آن نقشی غیرقابل انکار داشته‌اند. تعدادی دیگر از اعضای این خاندان مانند ابوالحسن فروغی فرزند دیگر محمدحسین فروغی و بعضی از فرزندان محمدعلی فروغی مانند محسن فروغی و محمود فروغی نیز تا حدودی در عرصه‌های سیاسی نقش آفرینی نموده‌اند. اگرچه با نیاکان سیّاس و ادیب خود به هیچ‌وجه قابل قیاس نیستند.

چنان‌که دانسته است، فرهنگ سنتی کشور که از عصر پایانی صفویان تا اواسط حکومت قاجار به شکل ایستا ادامه یافته بود با ظهور مطبوعات و آمد و شد ایرانیان به اروپا تکانی خورد و در نتیجه، قشر جدیدی به عنوان آزادی‌خواه و روشن‌فکر به منظور رهانیدن ایران از افول فکری - فرهنگی به جوش و خروش برخاستند، که نتیجه‌ی آن پیروزی انقلاب مشروطیت و تأسیس حکومت ملی بود. اما نسل بعدی روشن‌فکران با توجه به شرایط کشور و ناتوانی واپسین حکمرانان قاجار به قصد تجدید حیات سیاسی و فرهنگی ایران، دل به قدرت اراده و عزم ملی در قالب یک دولت مقتدر به رهبری رضاشاه بست. نقش روشن‌فکرانی مانند محمدعلی فروغی در انقراض قاجار و برآمدن رضاشاه، این‌گونه قابل توجیه است که این جماعت آرزوی محیط امن و آرامی داشتند که با خیال آسوده بتوانند به آرزوهای خود در جهت تجدیدطلبی و نوگرایی، جامه‌ی عمل ببوشانند. مشکل بزرگ تجدیدخواهان، روشن‌فکران و اصلاح‌طلبان ایران در این بوده و هست که

بدون وجود امنیت و نظم عمومی، استقرار مردم‌سالاری و توسعه‌ی سیاسی و فرهنگی ممکن نیست.

از سوی دیگر، دیکتاتوری و استبدادی هم که برای ایجاد امنیت عمومی و ریشه‌کن کردن خودسری متنفذان و زورگویان در بستر سیاسی ایران لازم است، ریشه‌ی مقاومت سیاسی، دیگراندیشی، ثروت‌گرایی، نهادهای مردمی و آزادی بیان را می‌خشکاند. با همه‌ی این دشواری‌ها، بسیاری از روشن‌فکران سال‌های پایانی عصر قاجار، به‌ویژه پس از قرارداد ۱۹۱۹م، برآمدن یک دیکتاتور را برای نجات ایران بحران‌زده لازم می‌دانستند. آرزوی بسیاری از تجددگرایان وطنی برآورده شد؛ رضاشاه به قدرت رسید، جامعه در ظاهر، تا حدودی هیأت غربی به خود گرفت و در درون، استبدادی باقی ماند.

در برابر نسل اول روشن‌فکران که انقلاب مشروطه را باعث شدند و محمدحسین فروغی متعلق به این نسل می‌باشد، نسل دوم روشن‌فکران که فروغی پسر در زمره‌ی برجسته‌ترین آنان به حساب می‌آید با نوعی دگماتیسم و جزم‌انگاری از یک سو برای مبارزه با محدودیت شرعی و خرافه‌های سنتی و از سوی دیگر برای مبارزه با حکام و رؤسای محلی و عشایری که در غیاب نظام متمرکز دولتی به سلیقه و اراده خود، بر امور جاری مسلط بودند خود را کاملاً تسلیم اقتدار سیاسی - نظامی پهلوی کردند و تجدد را از سطح متعالی جهان‌بینی نوین ورهیاخت نقدانه نسبت به انسان و جهان به سطح تقلید از ظواهر و مظاهر فرهنگ و تمدن غربی تنزل دادند. بدین ترتیب نه خود و نه جامعه از رهگذر حضور عناصر تمامیت‌طلبی همچون رضاشاه، طرف‌چندانی نبستند. به هر حال جریان روشن‌فکری

و عناصری هم چون فروغی‌ها و به‌ویژه فروغی دوم در ظهور، تثبیت و تداوم رژیم نظامی‌گرای پهلوی نقشی غیرقابل انکار داشتند. هنگامی که کشتی اقتدار رضاشاهی حسب جریانات بین‌المللی در گل و لای قدرت بی‌مهارش فرونشست، هیچ طیفی به اندازه‌ی گروه روشن‌فکر ایرانی خرسند نبود و حتی متن استعفای شاه مخلوع و معزول را محمدعلی فروغی نوشت که از هیچ خدمتی به مخدوم سابق خود فروگذار نکرده بود.

البته در باب آنچه می‌توان سرنوشت و سرگذشت مردان نامی خواند، همواره در تاریخ ایران، افراط و تفریط‌های بسیار رفته است. محمدعلی فروغی نیز از این موضوع نمی‌تواند مستثنی دانسته شود. این نوشتار با نکوهش‌های یک سویه و تمجیدهای غلوآمیز در مورد فروغی موافقت ندارد. تلاش دارد تصویر فروغی را آن‌چنان‌که اسناد و آگویه کرده‌اند، در معرض نقادی و داوری قرار دهد. شاید مهم‌ترین نقیصه کارنامه‌ی سیاسی-فرهنگی فروغی، عدم توجه جدی به آثار و تألیفات وی باشد. نگارنده اعتقاد دارد، بررسی، نقد و تحلیل آثار فروغی دفتری ستبر و جداگانه می‌طلبد. بدین جهت در این دفتر کارنامه‌ی سیاسی فروغی بیشتر مورد توجه واقع شده تا کارنامه‌ی فرهنگی وی.

این نوشتار در چهار فصل و یک ضمیمه شامل: ساختار اجتماعی ایران و زمینه‌های پیدایی جریان روشن‌فکری در عصر قاجار، کارنامه‌ی سیاسی-فرهنگی محمدعلی فروغی در این دوران، حیات سیاسی-فرهنگی فروغی در دوران پهلوی، فروغی و انتقال قدرت به پهلوی دوم و زندگی سیاسی ادبی محمدحسین فروغی در دوره‌ی قاجار تهیه شده است، و عمدتاً برشی کوتاه از نیمه‌ی دوم تاریخ دوران قاجار تا کمی پس از سقوط پهلوی اول را شامل می‌شود.

در پیدایی این اثر همسرم لیلی مریوانی و فرزندانم با صبوری و مهربانی نقش مهمی داشته‌اند. استاد ارجمند با سم رسام در طراحی جلد، خانم منصوره خلیلی در صفحه‌آرایی، خانم نازنین عطایی در حروف چینی، آقای روح‌الله فرهنگ در نمایه‌سازی و آقای حسن یار قاضی‌زاده در ویراستاری و نمونه‌خوانی تلاشی در خور ستایش ایفا نمودند. دوست دیرینه سال آقای محمدابراهیم شریعتی مدیرکوشا و فرهیخته مؤسسه انتشارات عرفان در نشر این دفتر زحمت فراوان بر خود هموار داشتند. عزت همگی مستدام.